Deutsch-Niederländische Raumordnungskommission
Nederlands Duitse Commissie voor Ruimtelijke Ordening

Ruimtelijke ontwikkelingen in Duitsland: wat kan ik doen?

Ministerie van Infrastructuur en Milieu

Niedersachsen

Die Landesregierung
Nordrhein-Westfalen

Westfälische
Wilhelms-Universität
Münster

SAXION

Meer informatie vindt u op **www.brms.nrw.de/go/dnl-infoheft**, **www.ml.niedersachsen.de** en op **www.rijksoverheid.nl/gebiedsontwikkeling-per-regio**.
Natuurlijk kunt u bij de bevoegde bestuursorganen altijd informatie opvragen en bij een rechtmatig belang inzage in de plannen krijgen.

Deze brochure is tot stand gekomen in opdracht van de Nederlands Duitse Commissie voor Ruimtelijke Ordening en in samenwerking met Saxion en het Zentralinstitut für Raumplanung.

Enschede en Münster, januari 2016

1 INLEIDING

Het hinderlijke geluid van een fabriek of de stank van een veehouderij stopt natuurlijk niet bij de grens tussen twee landen. Dat geldt ook voor de visuele impact van grote windmolenparken en de verandering van verkeersstromen door de aanleg van een nieuwe weg of de bouw van een nieuw winkelcentrum. Met andere woorden: de aanwezigheid of de exploitatie van bedrijven, voorzieningen en inrichtingen in Duitsland kunnen nadelige gevolgen hebben voor het milieu en de burgers aan beide zijden van de grens.

Ruimtelijke ontwikkeling is een complex onderwerp dat op verschillende (bestuurlijke) niveaus speelt en veel vragen kan oproepen. Bijvoorbeeld: welke procedure moet worden gevolgd om een bedrijf, gebouw, weg, voorziening of inrichting te mogen bouwen en exploiteren? Hoe weet ik als burger in Nederland dat er in Duitsland een procedure loopt en hoe en wanneer kan ik informatie inwinnen, participeren, inspraak krijgen en mijn zienswijze geven? Welke mogelijkheden heb ik om tegen besluiten en plannen bezwaar te maken of in beroep te gaan? Hoe kan ik me in een procedure mengen en welke rechtsbescherming heb ik?

Deze brochure geeft elementaire informatie over uw wettelijke mogelijkheden. Eerst worden enkele fundamentele begrippen (2) uitgelegd. Daarna worden de essentiële procedures behandeld (3). Deze brochure is ook digitaal te raadplegen op **www.brms.nrw.de/go/dnl-infoheft**, **www.ml.niedersachsen.de** en op **www.rijksoverheid.nl/gebiedsontwikkeling-per-regio**. Hier vindt u ook verwijzingen naar extra informatie ter verduidelijking. Vanwege de complexiteit, de grote gelaagdheid van bestuurlijke niveaus en de procedures die met de ruimtelijke ontwikkelingen samenhangen en de bevoegde overheden en belanghebbenden die daarbij betrokken kunnen zijn, kan de hier gegeven informatie natuurlijk niet het specifieke advies van een rechtskundige of een bevoegde overheid vervangen. Wat de participatie en de rechtsbescherming in Duitsland betreft, geldt voor alle belanghebbenden (ook die uit Nederland) het Duitse recht.

BESLUITEN OVER RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN IN DUITSLAND

Participatie, inspraak en rechtsbescherming

Onderstaande figuur laat zien hoe in de besluitvormingsprocedures steeds meer details worden vastgelegd en welke mogelijkheden er zijn voor inspraak en rechtsbescherming (rood gedrukt).

***Raumordnungspläne* (ruimtelijke plannen)**

Globale plannen op het niveau van de deelstaten en de regio's

- *Öffentlichkeitsbeteiligung* (inspraak); zeer beperkte mogelijkheden voor *Klage* (beroep).

***Bedarfsplan* (behoefteplan), *Linienbestimmung* (tracébepaling) en andere onderliggende *Fachpläne* (sectorplannen)**

Deze plannen bepalen de prioriteiten en bijvoorbeeld de tracés voor autowegen

- *Öffentlichkeitsbeteiligung* (inspraak); zeer beperkte mogelijkheden voor *Klage* (beroep).

***Flächennutzungsplan* (structuurvisie) en *Bebauungsplan* (bestemmingsplan)**

Planning op gemeentelijk niveau met een voorbereidend karakter (*Flächennutzungsplan*) en een bindend karakter (*Bebauungsplan*)

- *Öffentlichkeitsbeteiligung* (inspraak); *Klage* (beroep) is in beginsel alleen tegen het Bebauungsplan mogelijk.

***Immissionsschutzrechtliche Genehmigung* (milieuvergunning) , *Planfeststellungsbeschluss* (besluit voor project), *Baugenehmigung* (bouwvergunning) en/of *Anlagen- en Betriebsgenehmigungen* (vergunningen voor de inrichting/installatie en/of exploitatie)**

Bevoegde overheid geeft zijn toestemming voor de uitvoering

- meestal inspraak; beroep is mogelijk.

VOORBEELDEN VAN BESLUITEN

voor een windpark in Duitsland

Participatie, inspraak en rechtsbescherming

In een *Raumordnungsplan* (ruimtelijk plan) wordt voor de deelstaten en de regio's vastgelegd welke gebieden voor windparken geschikt zijn resp. voorrang krijgen.

- *Öffentlichkeitsbeteiligung* (inspraak) met *Stellungnahme* (zienswijzen) is mogelijk.
- Beperkte mogelijkheid voor *Klage* (beroep).

Gemeente legt in een *Flächennutzungsplan* (structuurvisie) de concentratiezones voor windparken vast en/of wijst daarvoor in een *Bebauungsplan* (bestemmingsplan) speciale gebieden aan

- *Öffentlichkeitsbeteiligung* (inspraak) met *Stellungnahme* (zienswijzen) is mogelijk.
- Tegen het *Bebauungsplan* kan *Klage* (beroep) worden ingesteld. Tegen het *Flächennutzungsplan* kan alleen door potentiële exploitanten van windparken en in zeer uitzonderlijke gevallen ook door naburige belanghebbenden beroep worden ingesteld.

***Immissionsschutzrechtliche Genehmigung* (milieuvergunning) en *Baugenehmigung* (bouwvergunning) voor het windpark**

- In de procedure voor de milieuvergunning is *Öffentlichkeitsbeteiligung* (inspraak) mogelijk en kunnen zienswijzen worden gegeven; in de procedure voor de bouwvergunning is soms inspraak van naburige bewoners en bedrijven mogelijk.
- *Klage* (beroep) is mogelijk.

2 BELANGRIJKE BEGRIPPEN

2.1 Bevoegde overheden

Alle besluiten over ruimtelijke ontwikkelingen (zoals plannen en besluiten over een afzonderlijk project) moeten worden genomen door een bevoegde overheid. Dit wordt in de bekendmaking (zie 2.2) vermeld. Welke overheid in een concreet geval bevoegd is, hangt van verschillende zaken af. In welke deelstaat (Noordrijn-Westfalen of Nedersaksen) vindt de ruimtelijke ontwikkeling bijvoorbeeld plaats? Wordt het besluit op deelstaatniveau genomen (*Raumordnungsplan*) of op gemeentelijk niveau (*Flächennutzungs-* of *Bebauungsplan*) of gaat het om een vergunningsprocedure? Wat voor soort project betreft het en welke omvang en implicaties heeft het?

2.2 Bekendmaking

Voordat de bevoegde overheid een definitief besluit neemt over een ruimtelijke ontwikkeling, vindt in Duitsland normaal gesproken ten minste een keer inspraak voor publiek plaats. Om die reden wordt het voorgenomen plan of project bekendgemaakt. De bekendmaking gebeurt meestal in de lokale Duitse dagbladen. Daarnaast wordt de informatie doorgaans ook op de website van de bevoegde overheid gepubliceerd. De informatie bevat dikwijls ook een *Umweltbericht* met gegevens over het noodzakelijke onderzoek naar de milieueffecten (*Umweltverträglichkeitsprüfung* of *Umweltprüfung*). In Duitsland staan deze onderzoeken niet op zichzelf. Zij zijn in de besluitvormingsprocedures geïntegreerd. In de bekendmakingen worden ook de plaatsen en tijden voor de inzage van de documenten vermeld.

LET OP !

Duitse ruimtelijke plannen en projecten moeten in Nederland bekend worden gemaakt als de uitvoering van het plan of project aanzienlijke effecten op het milieu in het Nederlandse gebied kan hebben.

Als de bevoegde overheid na de inspraakfase een besluit heeft genomen, moet ook dit besluit normaal gesproken bekend worden gemaakt. De „definitieve“ plannen kunnen meestal ook op de website van de bevoegde overheid worden geraadpleegd.

2.3 Informatieplicht van de overheid

In de bekendmaking van het voorgenomen plan of project moet de overheid erop wijzen dat inspraak mogelijk is en dat zienswijzen kunnen worden ingediend.

Bovendien moet in de bekendmaking of de individueel gerichte kennisgeving van het uiteindelijke besluit worden uitgelegd welke rechtsmiddelen er zijn om tegen deze beslissing op te komen (*Rechtsbehelfsbelehrung*).

LET OP

Als Duitse plannen en (bouw)projecten ook in Nederland bekend moeten worden gemaakt, moet in de relevante documentatie ten minste een algemeen begrijpelijke en niet-technische Nederlandstalige beschrijving van de milieueffecten zijn opgenomen.

2.4 Onderzoeksplicht en verplichte medewerking van belanghebbenden

Alle relevante feiten moeten door de bevoegde overheid in beginsel ambtshalve worden onderzocht (*Untersuchungsgrundsatz*, onderzoeksbeginsel).

LET OP

Bedenkingen die door belanghebbenden te laat zijn ingediend, worden niet in de besluitvorming betrokken. Op de belanghebbenden rust dus een Mitwirkungslast, d.w.z. de plicht om (actief) medewerking te verlenen.

2.5 Inspraak, zienswijzen en bezwaren

Op grond van de wettelijke inspraakmogelijkheden kan iedereen in beginsel zijn mondelinge of schriftelijke *Stellungnahme* (zienswijze) over het plan of project indienen. Tegen het ruimtelijke plan of project kunnen ook *Einwendungen* (bedenkingen) worden ingediend. Ook dit moet mondeling of schriftelijk gebeuren. Maar de bevoegde overheid hoeft deze bedenkingen alleen in de besluitvorming te betrekken als degene die de bedenking indient direct in zijn belang of rechten geraakt wordt.

LET OP

Bedenkingen die te laat zijn ingediend zullen niet meer in een latere beroepsprocedure worden betrokken. De lengte van de termijn voor het indienen van bedenkingen hangt af van de betreffende procedure.

2.6 Belanghebbenden

Bedenkingen tegen een (voorgenomen) ruimtelijk plan of project kunnen alleen in behandeling worden genomen als de indiener in zijn eigen belangen en rechten wordt geraakt.

Iemand is pas belanghebbende als hij door het besluit in zijn belangen en/of rechten wordt geraakt. Hij mag niet de advocaat van het algemeen belang worden. Als hij zelf niet in de buurt van een windpark woont, kan hij bijvoorbeeld niet de geluidsoverlast of de gevaren voor vogels aan de kaak stellen.

2.7 Beroep

Beroep kan alleen worden ingesteld tegen een besluit waardoor belangen en rechten van een belanghebbende direct geraakt worden. Dit kan dus in beginsel alleen tegen een *Bebauungsplan* (bestemmingsplan), een *Planfeststellungsbeschluss* (besluit voor bijvoorbeeld een weg nadat het tracé is vastgesteld), een i*mmissionsschutzrechtliche Genehmigung* (milieuvergunning), een *Baugenehmigung* (bouwvergunning) en tegen andere vergunningen voor de inrichting of de exploitatie van een ruimtelijk project. Slechts in uitzonderingsgevallen kunnen naburige belanghebbenden beroep instellen tegen een Raumordnungsplan en een Flächennutzungsplan.

LET OP

Het beroep tegen een *Genehmigungsentscheidung* (uiteindelijke vergunning) moet binnen een maand na de bekendmaking worden ingesteld bij het *Verwaltungsgericht* (bestuursrechtbank) in het district waar de vergunde inrichting gerealiseerd zal worden.

Het beroep tegen een *Bebauungsplan* moet binnen een jaar na de bekendmaking worden ingesteld. Bij het beroep gaat het om een *Normenkontrolle*, waarbij wordt beoordeeld of het *Bebauungsplan* aan alle rechtsnormen voldoet. Bij een *Bebauungsplan* in Noordrijn-Westfalen moet het beroep bij het *Oberverwaltungsgericht* Münster worden ingediend. In Nedersaksen is het *Oberverwaltungsgericht* Lüneburg de bevoegde rechtbank.

Bij een Duitse rechtbank moet een beroep altijd in de Duitse taal worden ingediend; als de tekst in het Nederlands wordt ingediend, wordt daardoor de beroepstermijn niet opgeschort!

Het beroep kan alleen slagen als het ruimtelijke plan of project inderdaad de rechten van de eiser schaadt of als diens belangen door de bevoegde overheid op onaanvaardbare wijze ondergeschikt zijn gemaakt aan andere belangen.

3 ENKELE BESLUITEN EN BIJBEHORENDE PROCEDURES

3.1 Ruimtelijke plannen op deelstaatniveau

Nedersaksen en Noordrijn-Westfalen maken voor het gehele gebied van de deelstaat ruimtelijke plannen. In Noordrijn-Westfalen heet dit *Landesentwicklungsplan*, in Nedersaksen *Landes-Raumordnungsprogramm*. Op basis van het *Landesentwicklungsplan* worden in Noordrijn-Westfalen vervolgens *Regionalpläne* (regionale plannen) opgesteld door en voor de *Regierungsbezirke* (bestuurlijke districten) en het *Regionalverband Ruhr*. In Nedersaksen worden de regionale plannen regionale *Raumordnungsprogramme* genoemd en worden ze door de *Landkreise* (deelstaatdistricten) en de *kreisfreie Städte* (steden met de functie van een deelstaatsdistrict, zoals Osnabrück en Oldenburg) opgesteld.

In de ruimtelijke plannen voor de hele deelstaat en ook in de regionale plannen kunnen voornemens worden vastgelegd waarmee de locaties en tracés voor de infrastructuur, de voorzieningen, de afvalverwijdering en de winning van grondstoffen worden gewaarborgd. Bovendien kunnen daarin ook voorrangsgebieden voor de benutting van windkracht worden aangewezen. Het opstellen van ruimtelijke plannen gebeurt in een procedure waarin verschillende fases in een voorgeschreven volgorde worden doorlopen. Soms is ook goedkeuring nodig van een toezichthoudende overheid. Dit gebeurt met een vergunning die niet door het publieke debat beïnvloed kan worden.

PROCEDURES

NOORDRIJN-WESTFALEN:	NEDERSAKSEN:
Opstellen van een ontwerpplan door de bevoegde overheid.	Opstellen van een ontwerpplan door de bevoegde overheid.
	Openbare bekendmaking van de algemene voornemens.
Het ontwerpplan ligt gedurende ten minste twee maanden ter inzage; dit wordt bekendgemaakt.	Het ontwerpplan ligt gedurende ten minste een maand ter inzage; dit wordt bekendgemaakt.
Mogelijkheid tot het geven van een zienswijze gedurende de inzageperiode.	Mogelijkheid tot het geven van een zienswijze tot twee weken nadat de inzagetermijn is geëindigd.
Besluit (als verordening) over het *Landesentwicklungsplan* door de deelstaatregering, respectievelijk besluit (zonder formele status), over het *Regionalplan* door de *Regionalrat* (= regionale raad bij de *Bezirksregierung*).	Besluit (als verordening) over het *Landesraumordnungsprogramm* door de deelstaatregering, respectievelijk besluit (als *Satzung,* d.w.z. algemeen verbindende regeling) over het regionale *Raumordnungsprogramm* door het deelstaatdistrict of de districtstad.
Bekendmaking van het *Regionalplan* bij de voor ruimtelijke ontwikkeling bevoegde overheid van de deelstaat.	Goedkeuring van het regionale *Raumordnungsprogramm* door de hoogste bevoegde overheid van de deelstaat.
Bekendmaking van de besluiten en ter inzage legging van de ruimtelijke plannen.	Bekendmaking van het besluit inzake het *Landes-Raumordnungsprogramm* of de goedkeuring (bij een regionaal *Raumordnungsprogramm*) en ter inzage legging van de ruimtelijke plannen.
Tegen deze ruimtelijke plannen kan slechts in uitzonderingsgevallen *Klage* (beroep) worden ingesteld.	Tegen deze ruimtelijke plannen kan slechts in uitzonderingsgevallen *Klage* (beroep) worden ingesteld.

3.2 *Flächennutzungsplan* (structuurvisie) en *Bebauungsplan* (bestemmingsplan)

De lokale ruimtelijke plannen hebben tot doel om het bouwkundige en overige gebruik van de beschikbare grond in een stad of gemeente te reguleren en te begeleiden. Bij deze zogeheten lokale *Bauleitplanung* worden de meer algemene deelstaatplannen concreter ingevuld. Net als bij de ruimtelijke plannen op het niveau van de deelstaat, kent ook de lokale

ruimtelijke planning twee niveaus. Daarbij onderscheidt men het niveau van het *Flächennutzungsplan* en het niveau van het *Bebauungsplan*. Deze zijn te vergelijken met een structuurvisie, respectievelijk een bestemmingsplan in Nederland. In tegenstelling tot de deelstaatplannen zijn een *Flächennutzungsplan* en vooral een *Bebauungsplan* in hoge mate concreet. In een *Bebauungsplan* wordt de bestemming en invulling per perceel (kavel) gedetailleerd vastgelegd. Net als bij de ruimtelijke planning op deelstaatniveau moet bij de lokale plannen een procedure met veel tussenstappen worden doorlopen. En ook hier geldt dat goedkeurende vergunningen niet door het publieke debat beïnvloed kunnen worden.

PROCEDURES

Opstellen van een ontwerpplan door het stads- of gemeentebestuur	
Openbare bekendmaking van de algemene voornemens	
Informele uitleg over de algemene doelen van het ruimtelijke plan en de te verwachten effecten (vroegtijdige betrokkenheid van de burgers)	
Mogelijkheid voor het indienen van zienswijzen	
Eventueel een discussie over de zienswijzen	
Het ontwerpplan ligt gedurende een maand ter inzage; de inzage wordt bekendgemaakt	
Mogelijkheid voor het indienen van zienswijzen en bezwaren binnen de inzagetermijn	
Eventueel discussie over de zienswijzen en bezwaren	
***Flächennutzungsplan* (structuurvisie):**	***Bebauungsplan* (bestemmingsplan):**
Besluit over het *Flächennutzungsplan*	Besluit over het *Bebauungsplan*(als *Satzung*, d.w.z. algemeen verbindende regeling)
Goedkeuring van het *Flächennutzungsplan* door een hogere bevoegde overheid	(In uitzonderingsgevallen) Goedkeuring van het *Bebauungsplan* door een hogere bevoegde overheid
Bekendmaking van de goedkeuring	Bekendmaking van het besluit of (in uitzonderingsgevallen) de goedkeuring

Tegen deze ruimtelijke plannen kan slechts in uitzonderingsgevallen *Klage* (beroep) worden ingesteld.	*Klage* (beroep) tegen een *Bebauungsplan* is mogelijk bij een eigen belang. Het beroep moet binnen een jaar na de bekendmaking van een besluit (respectievelijk de goedkeuring van het besluit) worden ingesteld. Het gaat om een *Normenkontrolle* waarbij wordt beoordeeld of aan alle rechtsnormen is voldaan.

3.3 Fachplanung (sectorale plannen), met de Duitse snelwegen als voorbeeld

Bij de zogeheten *Fachplanung* gaat het om plannen voor ruimtelijke activiteiten die voor speciale sectoren (land, lucht, water, vervoer) worden gemaakt. In het oog springt vooral de infrastructuur, dat hier als voorbeeld dient. Door de federale Duitse regering wordt een *Bundesverkehrswegeplan* (federaal plan voor verkeerswegen) vastgesteld. Op basis van dit plan bepaalt de Duitse Bondsdag als federaal parlement met een federale wet welke autowegen verbreed, aangepast of aangelegd moeten worden. Aansluitend kan een *Linienbestimmungsverfahren*(tracébepaling) volgen. Dit is een procedure waarin het tracé van de nieuwe autoweg globaal wordt bepaald door de federale verkeersminister. Uiteindelijk wordt de aanleg van de autoweg in een *Planfeststellungsverfahren* (procedure voor een plan of project) toegestaan met een *Planfeststellungsbeschluss* (het besluit waarin het plan of project wordt vastgesteld).

PROCEDURES

De federale regering ontwerpt een Bundesverkehrswegeplan (federaal plan voor verkeerswegen)
Het ontwerpplan ligt gedurende ten minste een maand ter inzage en er volgt een informele bekendmaking/voorlichting
Mogelijkheid voor het indienen van zienswijzen
Aanpassing van het ontwerpplan op grond van de adviezen en zienswijzen
Besluit over het *Bundesverkehrswegeplan* door de federale regering
De Bondsdag (de Duitse Tweede Kamer) neemt het plan aan en daarmee krijgt het een bindend karakter
De federale verkeersminister bepaalt globaal het tracé voor de nieuwe autoweg
Het globale ontwerpplan ligt gedurende een maand ter inzage; de inzage wordt bekendgemaakt
Mogelijkheid tot het geven van een zienswijze gedurende de inzageperiode
De verkeersminister neemt een besluit over het globale tracé van de autoweg (*Linienbestimmung*, tracébepaling)
De voor de aanleg verantwoordelijke instantie maakt concrete plannen voor de autoweg
De voor de aanleg verantwoordelijke instantie maakt informeel de plannen bekend en geeft informatie over de doelen en gevolgen van de aanleg (het publiek wordt al in een vroeg stadium betrokken)
Mogelijkheid voor het indienen van zienswijzen en adviezen

De voor de aanleg verantwoordelijke instantie verzoekt de bevoegde overheid om een *Planfeststellung* (definitief besluit nadat eerder het tracé door de minister is bepaald) voor de aanleg van de autoweg
De concrete plannen liggen gedurende een maand ter inzage; de inzage wordt bekendgemaakt
Mogelijkheid voor het indienen van zienswijzen en bezwaren tot twee weken na afloop van de inzagetermijn
Discussie over de zienswijzen en bezwaren
Het *Planfeststellungsbeschluss* wordt uitgevaardigd
Persoonlijke kennisgeving en algemene bekendmaking van het besluit. Het besluit wordt ook ter inzage gelegd en de inzagemogelijkheid wordt bekendgemaakt

Klage (beroep) tegen het besluit is mogelijk als men een eigen belang kan aantonen. Het beroep moet binnen een maand na de persoonlijke kennisgeving respectievelijk algemene bekendmaking worden ingediend.

3.4 *Immissionsschutzrechtliche Genehmigung* (milieuvergunning)

Bij ingrijpende ruimtelijke projecten is ook de verkrijging van een milieuvergunning een belangrijke voorwaarde. Deze zogeheten *immissionsschutzrechtliche Genehmigung* is bijvoorbeeld vereist bij kolen- en gascentrales, raffinaderijen, megastallen en ook voor relatief grote windmolens.

PROCEDURES (IN NORMALE GEVALLEN)

De investeerder maakt een bouw- en exploitatieplan voor een concrete installatie of voorziening
Als de bouw van de installatie naar verwachting wezenlijke gevolgen zal hebben voor een relatief groot aantal belanghebbenden, moet de investeerder de plannen openbaar maken. Hij moet dan informeel informatie geven over de doelen en de gevolgen die door de bouw en de exploitatie te verwachten zijn (het publiek wordt in een vroeg stadium bij de plannen betrokken)
Mogelijkheid voor het indienen van zienswijzen
De investeerder dient voor de bouw en exploitatie bij de bevoegde overheid een aanvraag in voor de *immissionsschutzrechtliche Genehmigung* (milieuvergunning)
De aanvraagdocumenten liggen gedurende een maand ter inzage; de inzage wordt bekendgemaakt
Mogelijkheid voor het indienen van zienswijzen en bedenkingen tot twee weken na afloop van de inzagetermijn
Eventueel discussie over de zienswijzen en bedenkingen

Verlening van de vergunning

De belanghebbenden worden per brief persoonlijk over de vergunning in kennis gesteld en er moet ook een openbare bekendmaking volgen

Tegen de milieuvergunning kan in uitzonderlijke gevallen bezwaar worden gemaakt, maar dit moet binnen een maand na de openbare bekendmaking gebeuren

Bij een eigen belang kan binnen een maand na de algemene of persoonlijke kennisgeving over de vergunning of na de beschikking over het ingediende bezwaar beroep worden ingesteld tegen de milieuvergunning.

?! MEER INFORMATIE

Deze brochure is tot stand gekomen in opdracht van de Nederlands Duitse Commissie voor Ruimtelijke Ordening en in samenwerking met Saxion University Enschede (Mr. Yvonne Denissen-Visscher) en het Zentralinstitut für Raumplanung (ZIR) aan de Westfälischen Wilhelms-Universität Münster (Prof. Dr. Hendrik Schoen en Dr. Susan Grotefels).

Meer informatie over de onderwerpen in deze folder kunt u vinden op **www.brms.nrw.de/go/dnl-infoheft**, **www.ml.niedersachsen.de** en op **www.rijksoverheid.nl/gebiedsontwikkeling-per-regio**.

Ook kunt u zelf navraag doen bij de gemeente waar de ruimtelijke ontwikkeling plaatsvindt of bij de provincie.

Enschede en Münster, januari 2016